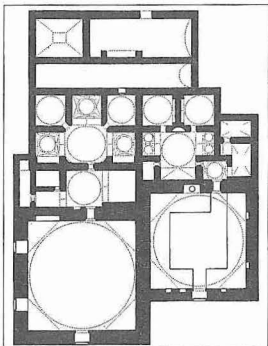

ÇUKUR ÇEŞME HAMAMI

soyunma yeri gaz deposu olarak kullanılıyor ve kubbesinin kurşun örtüsü bile kısmen duruyordu. Çukur Çeşme Hamamı'nın yıkılmasından endişe duyan bazı tarih ve sanat severler bu husustaki görüşlerini açıkça bildirmişlerdi (İkdam, 24 Ağustos 1923). Fakat yıkım önlenememiş ve Fâtih döneminin İstanbul'daki en büyük çifte hamamlardan biri 1923-1936 yılları arasında parça parça yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. 1935'te yapının neresine ait olduğu anlaşılamayan bazı duvar kalıntıları görülebiliyorsa da bugün artık bunlardan da bir iz yoktur.

Çukur Çeşme Hamamı bir çifte hamamdır. Bunlar yan yana bitişik olup kadınlar kısmının girişi 5 m. daha geride bulunuyordu. Erkekler kısmı, çapı 13 metreyi bulan büyük bir kubbe ile örtülü bir soyunma yerine sahipti. İllıklık kısmı, ortada kubbeli bir bölümü olan bir dehliz halindeydi. Solda helâlar ve ne olduğu anlaşılamayan çok dar ve küçük bir hücre vardı. Halvet kısmı çok değişik bir düzenleme gösteren yapıda göbek taşı etrafında dört eyvanlı tipte bir mekân düşünülmüş, fakat giriş tarafına eyvan yapılmadığından üç eyvanlı olarak kalmış, dolayısıyla yalnız iki halvet hücreyi kubbeli inşa edilmiştir. Dört hücre bulunduğu hissini vermek için de mevcut hücrelerin köşelerdeki girişlerinin simetriği olarak hücreler taraftaki iki duvar çıkıntısına birer niş yapılmıştır. Eyvanların üzerleri küçük birer kubbe ile örtülmüştür. Böylece burada eski Türk yapı geleneğini devam ettiren dört eyvanlı şema, iki unsuru eksilmiş olarak uygulanmak suretiyle değişik bir çeşitleme ortaya konulmuştur.

Erkekler kısmının sağına bitişik olan kadınlar kısmı daha küçüktü. Soyunma yeri, her bir kenarı 11,60 m. ölçüsünde bir kare biçimindedir. Glöck, burada başka hamamlarda rastlanmayan bir özellik tesbit etmiştir ki bu da duvara oyulmuş bir niş içindeki bir kuyu ağızıdır.

Çukur Çeşme Hamamı'nın H. Glöck'den faydalanılarak Y. Önge tarafından yeniden çizilen planı (S. Eyice'den)

Genellikle her Türk hamamında bulunması gerekli ılıklık kısmı burada yoktur. Bunun yerini küçük bir kubbe ile örtülü çok küçük bir bölüm almıştır. Halvet ise bitişiktekinden tamamen farklıdır. Burada "T" biçiminde bir mekân yapılmış, bunun kollarının teşkil ettiği girintilerin üzerleri mimari ve teknik bakımdan çok değişik görünen küçük çifte kubbeyle örtülmüştür. Bu çifte kubbecikler kemerler ve birer konsolla yan duvarlara bağlanmıştır. Bunun benzeri bir örtü sistemi, Zeyrek'te Mimar Sinan yapısı Çinili Hamam'da (Barbaros Hayreddin Paşa Hamamı) görülür. Ortadaki bir nişin iki yanındaki kapılar, yan yana olan bir çift halvet hücrelerine geçişi sağlar. Bu odalar da stalaktitli pandantifli kubbeyle örtülmüştür. Her iki bölümün arkalarında ise üzerleri tonozlu su haznesiyle küllhan bulunuyordu.

Yıkılmadan önce çekilen fotoğrafları, Çukur Çeşme Hamamı'nın itinalı bir işçilik ve muntazam bir kesme taş tekniğiyle kaplandığını gösteriyordu. Taş işçiliği bilhassa her iki soyunma yerinin dış mimarisinde üstün bir kalitedeydi. Erkekler kısmının yan cephesindeki pencereler, sivri boşaltma (tahfif) kemerli mermer çerçevelere sahipti.

Hamam mimarisi içinde birtakım özelliklere sahip iyi bir örnek olan bu değerli eserin yok edilmesi İstanbul bakımından bir kayıptır. Fâtih devri eseri ve Fâtih Sultan Mehmed'in kendi evkafı olarak yaptırdığı bir yapı olduğu meydana çıktığında ise artık iş işten geçmişti. Böyle bir eserin yıkılıp yok olmasına yardımcı olanlar, tarih ve sanat karşısında ağır birer suçlu olarak anılacaklardır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Umumi Şikâyet Defteri*, nr. 70, s. 406; İstanbul Evkaf Müfettişliği Mahkemesi, *Defter*, nr. 57, s. 136; H. Glöck, *Probleme des Wölbungsbaues I: Die Bäder Konstantinopels*, Wien 1921, s. 96-99, rs. 17, 54-56; Tahsin Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II. Fatih*, İstanbul 1935, vr. 23, str. 4, vr. 24, str. 2-6; *Fatih Mehmet II. Vakfiyeleri* (nşr. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara 1938, s. 210, vr. 77, s. 213, vr. 94; K. Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949, s. 114-115; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsi IV*, s. 601 (hatalı teşhis etmiştir); *Ceride-i Havâdis*, sy. 549, 3 Zilkade 1267; Ömer Lütfi Barkan, "Fatih Camii ve İmâretî Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muha-sebe Bilançoları", *İFM*, XXIII/1-2 (1962-63), s. 307; Semavi Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", *TD*, sy. 27 (1973), s. 156-167, rs. 18-23; R. Ekrem Koçu, "Çukur Çeşme Hamamı", *İst.A*, VIII, 4169-4170.

SEMÂVİ EYİCE

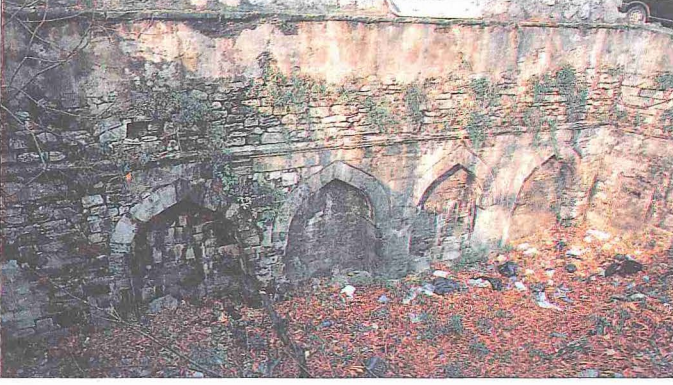
ÇUKUR ÇEŞMELER

İstanbul'da XVI. yüzyılda büyük ihtimalle Mimar Sinan tarafından yapılan çeşmeler.

Birinci çukur çeşme, Sultanahmet Meydanı kenarında Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nin hizasında bulunmaktadır. Üzerinde kitâbesi olmadığından hakkında yeterli bilgi edinilemediği gibi bu sebeple yapıya gereken önem de verilmemiştir. Su yolları hakkındaki çeşitli kaynaklardan bu çeşmenin, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan Kırkçeşme su tesislerinin bir parçası olduğu öğrenilmektedir. Eski adıyla Atmeydanı kenarında, önce sadece bir namazgâh iken sonra mescide dönüştürülen Üçler Mescidi'nin hemen alt tarafında inşa edilmiştir. Kırkçeşme su yolundan bir masura tahsis olan bu çeşme 1930 yılında akar durumda idi. Kırkçeşme ve Kâğıthane suyunun 976 (1568-69) yılına ait İstanbul dağıtım defterinde "Çeşme-i atik der Meydân-ı Esb" şeklinde kaydedilen çeşme bu olmalıdır. O tarihte buraya iki lüle su tahsis edilmişti.

Çeşmenin üst tarafındaki Üçler Mescidi hiçbir iz kalmayacak şekilde ortadan kalkmış, sadece hazîresindeki mezarlardan mermer iki lahit yol kenarında kalmıştır. Çukur çeşme yol ve çevre arazi seviyesinden çok aşağıda inşa edildiğinden önüne, yandaki Terzihane sokağından arnavut kaldırımı döşenmiş geniş bir rampadan inilmektedir. Bir set duvarına bitişik olarak başka bir örneği görülmeyen bir biçimde yan yana dört çeşme halinde yapılan bu su tesisi, Türk klasik dönem mimarisinin sade fakat âhenkli çizgilerine sahiptir. Temiz bir işçilikle işlenmiş taşlardan örülen cepheyi dört sivri Türk kemeri hareketlendirir. Bu kemerlerin üstünde boydan boya az bir çıkıntı teşkil eden bir silme uzanır. Kemerlerin altındaki nişlerin dip duvarlarında bugün ayna taşı olmadığı gibi çeşmelerin önlerinde bulunması gereken yalaklar da yoktur. Esasen çeşmeler toprağa gömülmüş durumdadır. Herhalde önünde ewelce taş döşeli bir düzlük bulunuyordu.

Alışılmamış bir biçimde yan yana sıra çeşmeler halinde olan çukur çeşmenin sakalar tarafından çevredeki evlere su taşınması için yapıldığı muhakkak olmakla beraber bunun Atmeydanı'nda yapılan ve günlerce süren şenliklere gelen

Çukur Çeşme -
Sultanahmet /
İstanbul

seyircilerin ihtiyacını karşılamak üzere bu şekilde inşa edildiği de düşünülebilir. İstanbul'un her döneme ait tarihî eserlerin yoğun biçimde toplandığı en merkezî yerinde bulunan çukur çeşmenin çöplük olmaktan kurtarılması ve orijinal mimarisini belli edecek şekilde temizlenerek tamir edilmesi gerekmektedir.

İstanbul'un büyük ölçüde ikinci bir çukur çeşmesi de Lâleli semtinde bulunmaktadır. Bu çeşmeye, çevredeki toprak kotundan oldukça aşağıda olduğundan 5 m. kadar genişliğinde yirmi iki basamak merdivenle iniliyordu. Çeşme Sultanahmet'teki gibi muntazam işlenmiş kesme taşlardan yapılmıştı. Yalnız burada çeşmeler beş tane olup ikisi yan duvarlarda biri ise merdivenin karşısında idi. Klasik üslûpta sivri kemerlere sahip olan bu çeşmeler daha 1947'de pislik ve balçık içine gömülmüştü. Diğer çukur çeşme gibi bunun da Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Mimar Sinan tarafından kurulan Kırkçeşme su tesislerinin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Kırkçeşme'den beslenen çeşmelerin vakıf defterindeki listesinde adı geçen sekiz masura tahsisli çeşmenin burası olması mümkündür. 1992 yılında yapılan araştırmada, bir semte adını veren çukur çeşmeyi hatırlayan çıkmadığı gibi çeşmenin üzerine bir iş hanının yapıldığı ve çeşmenin çöp ve molozla doldurulduğu görülmüştür.

Bunlardan başka çevre zemininden aşağıda olan ve dolayısıyla halkın çukur çeşme adını verdiği bazı küçük çeşmelerin de varlığı bilinmektedir. Nitekim Kâzım Çeçen tarafından Kırkçeşme su yollarına dair hazırlanan eserdeki listelerde, İstanbul içinde çukur çeşme adıyla tanınan daha pek çok çeşme gösterilmiştir. Bunların bir kısmının bulunduğu yerler veya kurucuların adları tesbit edilememektedir: İlyas Ağa (*Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, s. 196, nr. 32),

çeşme (*a.g.e.*, s. 196, nr. 38); Zeyrek civarındaki çeşme (*a.g.e.*, s. 197, nr. 71), çeşme (*a.g.e.*, s. 197, nr. 85); Kemeraltı Çeşmesi (*a.g.e.*, s. 199, nr. 160), çeşme (*a.g.e.*, s. 200, nr. 203); Merdivenli Çeşme, Kocamustafapaşa civarında (*a.g.e.*, s. 201, nr. 237); Fevziye Küçük Efendi Tekkesi kapısı yanında çeşme (*a.g.e.*, s. 201, nr. 242); Salmatomruk Kefevî Camii civarındaki çeşme (*a.g.e.*, s. 202, nr. 255), çeşme (*a.g.e.*, s. 202, nr. 286), çeşme (*a.g.e.*, s. 203, nr. 300), çeşme (*a.g.e.*, s. 203, nr. 302).

BİBLİYOGRAFYA :

Kâzım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul 1988, s. 152, 167, 196 (nr. 32, 38), 197 (nr. 71, 85), 199 (nr. 149, 160, Firuz Ağa Çeşmesi adıyla), 200 (nr. 203), 201 (nr. 237, 242), 202 (nr. 255, 286), 203 (nr. 300, 302), 204 (nr. 336), 224 (nr. 462); yeri için harita E3 (Atmeydanı Çeşmesi adıyla), 227 (nr. 534, Lâleli'deki çukurçeşme, s. 147'de renkli resmi); Muzaffer Esen, "Çukur Çeşme", *İst.A*, VIII, 4168-4169 (Lâleli'deki Çukurçeşme).

SEMAVİ EYİCE

ÇUKUR HAMAM

İstanbul'da
Fâtiḥ Sultan Mehmed Külliyesi'ne
ait hamam.

867-875 (1462-1470) yılları arasında yapılan Fâtiḥ Külliyesi'nin hamamı olarak bu manzumenin güneyinde inşa edilmiştir. Fâtiḥ vakfiyesinde, "Havâ-yic-i halk için hamamlar bina edip cümlesini mesâlih-i hayrât-ı şerîfeleri için vakıf buyurdular" cümlesinden sonra adları verilen hamamlardan, "biri dahi müceddeden bina buyurdıkları câmi-i şerîfleri kurbünde vâki hamamdır" kaydı ile kastedilen Çukur Hamam'dır. Sultan Bayezid su yolu haritasından anlaşıldığına göre, Karadeniz Başkurşunlu Medresesi'nin kuzeyinde ve 100 m. kadar aşağısında bulunuyordu. En ufak izi kalmayacak surette yıktırılmış olduğundan ye-

rini daha açık şekilde belirlemek mümkün olmamıştır. Hamamın, Geç Roma çağından kalma üstü açık bir su haznesinin içinde yapıldığından bu adı aldığı kabul edilir. Hatta bu su haznesinin Modestus Sarnıcı (Cisterna Modestiaca) olabileceği de iddia edilmiştir. Eski bir su haznesinin içinde olmasa da çukur bir yerde bulunduğu anlaşılan ve İstanbul'un en büyük hamamlarından biri olan Çukur Hamam, Evliya Çelebi'ye göre Irgatlar, Azebler, Vefa ve Eyüp hamamlarından sonra yapılmıştır. Fâtiḥ Külliyesi'nin bir parçası olduğuna göre, Bizans'tan alınan şehre geniş çapta Türk damgasını vuran ilk büyük külliyenin tamamlandığı 1470 tarihi civarında bitmiş olması gerekir.

1544-1547 yıllarında İstanbul'da bulunan ve şehrin topografyasına dair çok önemli Latince bir eser yazan Fransız Albi'li Pierre Gilles (Cyllius; ö. 1555), yalnız erkekler bölümünü gördüğü anlaşılan bu çifte hamama dair önemli bilgiler vermiştir. Evliya Çelebi, "gayet musanna' ve rüsen" olduğuna işaret ettiği bu hamamın diğerlerinden daha büyük, 110 kurnalı ve yalnız camekânının 5000 kişi aldığını yazar. Bunun arkasından, "Nısfı bölünüp keçecilere tahsis olunmuştur" cümlesiyle, hamamın XVII. yüzyılın ilk yarısı içinde artık bütünüyle kullanılmayıp keçe imalâthanesi veya depo vazifesi gördüğünü belirtir.

Çukur Hamam, İstanbul'da çok tahribat yapan ve Fâtiḥ Camii'nin yıkılmasına yol açan 12 Zilhicce 1179 (22 Mayıs 1766) zelzelesinde büyük ölçüde zarar görmüş ve tahminlere göre bir daha tamir edilmemiştir. 1799'dan itibaren kısa bir aralıkla 1806'ya kadar Avusturya elçiliğinde görevli olarak bulunan Joseph von Hammer, İstanbul hakkında yazdığı kitabında "şehrin en ünlü, en güzel hamamı olan" Çukur Hamam'ın harap bir durumda olduğuna işaret etmiştir. Hamamın Arcadius Sarnıcı'nın teşkil ettiği çukurda inşa edildiği için bu adla anıldığını bildiren Hammer, sarnıcın duvarlarından hâlâ bazı eski kalıntılarla hamamın kapısı önünde iki eski sütun başlığı görüldüğünü de belirtir. Rum patriklerinden Konstantios, 1824'te Rumca olarak basılan İstanbul hakkındaki kitabında hamamdan önce, "şimdi bazı harabeleri duran ve bugün Çukur Hamam denilen Büyük Konstantin Hamamı" olarak kısaca bahseder. Kitabın başka bir yerinde ise Fâtiḥ Camii yakınında Çukur Hamam veya Acı Çeşme denilen yerdeki